

Барви

Юрій
СОРОКА

Іван Богун
Роман у двох томах
Том 2

Харків
«ФОЛІО»
2023

Було колись в Україні —
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі...

Тарас ШЕВЧЕНКО. Іван Подкова

РОЗДІЛ I

I

Україна стрімко летіла до найвизначніших подій у своїй середньовічній історії. Вже почали відлік останні місяці польської «золотої доби», а на обрії поставали буревії козацької звитяги. Королівська влада, магнати, сенатори і сеймові комісари поки що не могли чітко уявляти межі загрози, яка йшла для них з одвічно проблемних земель Речі Посполитої, але все ж відчували — біда ходить поряд. Звідусіль шляхами потяглися обози з порохом, оловом, зброєю та провіантом. Для кого? У полках реєстрового козацтва, нібито вірних короні, з'явилися непевні люди, які проводили зустрічі з козаками, ба, навіть зі старшиною! Та не у військових канцеляриях, під наглядом панів комісарів, не на майданах, а в темних гаях, очеретах, на пасіках. Чому? Про що мовлять бунтівні гультіпаки, якщо навіть у серці Речі Посполитої міщани Гданська і Торуня постачають гармати і порох до них українським схизматикам, а хлопство спокійних воеводств польських покидає маетки своїх панів і масово зникає в невідомому напрямку? Хто ж бунтує всіх цих людей, відділених одне від одного тисячами верст, мовою і віросповіданням?

Відповідь, як це часто-густо буває перед великою війною, надійшла від шпигів, котрих щедро було розсіяно в реєстровому війську, і як ще частіше трапляється, відповіді тій не було надано потрібної уваги. А все сходилося на непокірному чигиринському сотникові, який обіймав цю посаду після смерті свого батька в Цецорській битві, а до повстань десятирічної давнини навіть був призначений генеральним військовим писарем. У листах, що їх погано поки що розвинена контррозвідка майбутнього гетьмана України пропускала від шпигів до їхніх хазяїв у Варшаву, Краків, а також у ставку нового коронного гетьмана Миколая Потоцького в Кам'янці на Поділлі, значилось: готується бунт, який за свої-

ми масштабами затьмарить усі виступи, що відбулися від часів Кшиштофа Косинського.

І написане в тих листах не перебільшувало небезпеки ні на йоту. Залишається лише дивуватися, чому не відреагував вчасно сенат, чому залізна Річ Посполита не задушила виступ свавільників ще до його початку, отримавши такі тривожні відомості. Утім, доля імперій, як і доля окремих людей, іноді вирішується сліпим випадком. Посвячені, до яких з літа 1646 року належав і Богун, відчувши, що доля турецького походу (призначеного відправною точкою виступу) висить на волосинці після вального сейму, який запідозрив короля у зраді та намірах знестися з козацтвом за спиною у шляхти, швидко змінили свої плани. Тепер малося на меті скористатися походом коронного хорунжого Олександра Конєцпольського на татарські улуси.

У жовтні 1647 року молодий пан Олександр мав намір переправитись через Дніпро в пониззі й вступити до татарських земель. Але маючи у складі свого регіменту трохи менше трьох тисяч жовнірів, переважно з надвірних хоругв кількох магнатів, він вирішив скористатися допомогою реєстрового козацтва, тож дуже скоро старший реєстру Яцек Шемберг отримав наказ виступити в район Лебедина. Він мав закрити кордон у місцях можливого прориву татарських чамбулів. Недосвідчений Конєцпольський фактично розділив свої і без того досить невеликі сили, зробивши помилку, яка для нього цілком могла закінчитися крахом і загибеллю. Цим вирішив на свою користь скористатися Богдан Хмельницький. І як за помахом чарівної палички, в полках Шемберга виринули люди, які були в них і раніше, але нічим досі не притягували до себе уваги. Натомість тепер почали активну агітацію козаків повстати проти влади. Військо загуділо розтривоженим вуликом — козаків закликали вдарити на жовнірів Олександра, які й не думали очікувати загрози з цього боку. Вдарити і враз заявити про себе, викинувши гасло повстання на Україну, немов іскру в оберемок сухої соломи. Простий та дієвий план. Але він не спрацював. Зламалося щось у чітко відлагодженому механізмі. Зараз, позираючи на ті події крізь призму минулих століть, можна багато сказати про поспішливість і недостатню підготовку того кроку, який ледь не призвів до катастрофи. Але чи могло бути все гладким та шовковистим у таборі послідовників майбутнього повстання? Не могло! Тому що готував Хмельницький свій доленосний задум, справу всього життя, не серед рівного, засіяного м'якою конюшиною поля, а лише серед густих тернів, заростів таволги та непрохідних боліт непорозуміння, страху розділити участь Наливайка, Сулими, Павлюка і Острияниці, дій

розрізнених отаманів та проповідників, які подекуди тягли ковдру кожен на себе, іноді зашкоджуючи загальній справі. Як би не було, задум розпочати повстання під час походу Олександра Конєцпольського потерпів цілковите фіаско — осінню 1647 року під Лебедином усі плани було сплутано нерішучістю деяких людей у стані повстанців і діями очаківської орди. Вона так жорстоко шарпала регіменти Шемберга, що годі було й думати про виступ супроти власних союзників у цій битві. Крім того, чутки про повстання одразу ж дійшли до вух польських рейментарів. Так, як і дотепер часто-густо трапляється серед нас, серед дітей козацької нації, знайшовся пацюк, чиє ім'я повинно бути навіки проклято справжніми патріотами нації. Сталася зрада, і до Конєцпольського та Шемберга дійшли напрочуд точні дані про все задумане козаками.

І полетіли Україною посланці коронного гетьмана, несучи листи шляхті, залогом фортець, міським радцям та управителям фільварків. Миттю затягли гайки дисципліни командири великих та малих регіментів, готуючись відвернути небезпеку нового повстання. Це й не дивно, десять літ — надто малий термін, аби забути ріки шляхетної крові, пущеної козаками Павлюка, Гуні й Острияниці. Чорними зміями лягли кайдани на руки Богдана Хмельницького. Конав від зловтішного реготу рудий підстароста чигиринський пан Чаплинський, коли за сотником з гуркотом зачинилися ковані залізом двері в'язниці. Тепер йому, Чаплинському, нічого не завадить господарювати на землі Богдана, як і жити з його дружиною.

Могло б так статися, що пропав би квіт українського лицарства, майбутній гетьман, названий освіченими сучасниками «князем і самодержцем України», загинув би серед вогких темних стін і ворожої зненависті. Але йому була писана в небесній канцелярії інша доля. Волею цієї самої долі наглядачем над Хмельницьким було призначено полковника Кричевського. Поміркований козацький старшина і представник католицької шляхти, як і більшість військової верхівки в той час, Кричевський усе ж симпатизував козацтву, як ніхто інший розуміючи його стан і біди, що їх несла йому польська влада. Крім того, він доводився кумом Хмельницькому. Ніхто не знає, які думки роїлися у світлій голові пана полковника, коли він отримав універсал з наказом ув'язнити того, з ким поєднав його святий хрест, проте історія донесла його безпрецедентне рішення — усупереч наказові охороняти заколотника як зіницю ока до суду над ним, Кричевський, коли до нього прийшли з проханням відпустити Богдана сотники чигиринського полку Бурляй, Вешняк і Токайчук, вірні Хмельницькому, випустив того. Випустив на поруку розбійникам, таким, як сам Богдан-Зиновій. Саме такою

є розповсюджена думка багатьох польських істориків. Звичайно, хіба борець за долю свого народу не є розбійником в очах того, хто звик тримати цей самий народ за бидло. Бидло, яке до того ж приносить колосальні статки доки його не бунтують люди, подібні до Хмельницького.

Ті ж сотники, до яких приєдналися ще три сотні найближчих сподвижників, не гаючись спорядили вози і тихцем виїхали з Чигирина, розпустивши неправдиві слухи, що їдуть на Трахтемирів. Серед рипу возів і стукоту копит по мерзлій землі Чигиринщини Богдан вирушав на Січ. Вирушав дорогою історії, яка вела його і три сотні найближчих соратників майбутнього гетьмана повз Крилів на Запоріжжя. Стояв морозний грудень 1647 року.

II

Напівтемрява світлиці ховала в собі хатнє начиння, зброю, вивішену на перському килимі, кристаль, кераміку і срібло на полицях під стелею вздовж стін. Загадковий морок, здавалося, поглинув і всі звуки, мовчазним мереживом постаючи перед присутніми в кімнаті. Хоча ні, там, за прозорими блюдцями віконниць, серед холодного сяйва місячної ночі, чулися кроки, приглушені голоси, віддалений гавкіт сторожових собак. Нічна варта хутора не спала.

Іван, закинувши руки за голову, лежав на м'якій перині, що нею була встелена постіль. Мовчки позирав на силует Ганни поряд із собою. Вона безмовно сиділа, схиливши голову на плече і охопивши коліна витонченими своїми руками. Її обличчя теж розтануло в мороці. Іван не бачив, куди спрямовано погляд коханої, але ясно відчував його.

— Ти не спиш? — долетів до нього нарешті тихий її голос.

— Ні.

— Я здогадалася.

Іван зітхнув.

— Знову ти сидиш отак... Вже далеко, мабуть, за північ, чому не спиш, Ганнусю?

— Я не хочу.

У темряві, розбиваючи нічну тишу, ритмічно та дзвінко озвався годинник, який висів у сусідній світлиці. Іван ще раз зітхнув і знайшов її руку.

— Третья година ночі. Ганно, ти не повинна так себе поводити. Це лише вихід полку в степ, звичне явище.

— Я знаю.

— Але чому ж ти так хвилюєшся?

— Я не хвилююсь. Заспокойся, коханий, усе добре. Я лишень не хочу спати. Зараз трішки посиджу і ляжу біля тебе. Так, це лише звичайний вихід у степ, я все розумію.

Іван піднявся і обійняв Ганну, міцно притиснувши до грудей. Деякий час так і сиділи, боячись поворухнутися.

— Усе буде добре, ти ж знаєш: я не надовго.

І цієї миті Ганна вперше не стрималася:

— Це війна, Іване, страшна війна! І ти завтра вранці вирушаєш на неї. Будемо ж чесними між собою. Я багато чого не розумію з того, що діється останнім часом навколо нас. Але я не настільки сліпа, щоб не зрозуміти — ти з Хмельницьким. Про нього мовлять багато поганого, хоча я знаю напевне: мій чоловік нізашо в житті не тримав би руку нечесної людини... І ось настала наша остання ніч перед довгою розлукою... Не сперечайся, Іване, я все відчуваю серцем. Я очікувала на цю мить. Боялася її. Проте розумію: найчастіше наше життя протікає не зовсім так, як нам було б бажаніше побудувати його. Але я вдячна Богові за той час, що ми з тобою були поряд, і буду молити його наблизити твоє повернення з походу.

Іван відчув, як його плече стало мокрим від її сліз.

— Не плач, ясочко, — якомога ласкавіше прошепотів він.

— Я не плачу. Уже не плачу.

Повільно спливають хвилини. Уже заховався за чорною смужкою дерев на обрії повний диск місяця, а край неба на сході почав повільно світліти, наливаючи олов'яними кольорами зграї важких хмар, які наближувались, поглинаючи собою мізерні крапочки зірок. Ганна зітхнула і м'яко вивільнилась з обіймів. Нечутним кроком підійшла до вікна. На тлі близького світанку Богун роздивився її прямий силует, важкі хвилі волосся і добре помітні вже ознаки обважнілого стану кризь легкі хвилі напівпрозорого шовку.

— Ось і закінчується ніч. Господи, як швидко, — шепотіла вона. — Пробач мені за те, що я відібрала її в тебе. Перед такою дорогою козак повинен добре спочити...

Іван не знав що відповісти. Найважче заспокоїти того, хто все розуміє. Найважче казати речі, які відомі наперед.

— Навпаки, Ганно, ти подарувала її мені, — він піднявся і наблизився до дружини. — Так, це твій дарунок. Я відчував тепло твого тіла, пахощі волосся, чув твій голос. Хіба це не справжнє щастя? Повір, таких ночей буде ще багато в нашому житті, нескінченна кількість, цілий океан. Однак цю ми запам'ятаємо назавжди.

— Так, любий, запам'ятаємо.

На подвір'ї знову почувся стукіт, кроки, бряжчання ланцюгів, приглушені голоси. Хутір прокидався задовго до сходу сонця — пів-

тора десятка козаків під проводом хорунжого мали за кілька годин бути у Вороновиці, де, об'єднавшись з рештою Вороновицької сотні, вирушати до Брацлава, під полкові хоругви. Іван мовчки почав одягатися.

Тиша. Тиша у світлиці і буря у двох серцях, що линули одне до одного.

— Пора, — нарешті пролунав голос Богуна.

Ганна затамувала подих і перехрестила чоловіка.

— Бережи тебе, лицарю, Свята діва Марія, — тихо промовила вона, коли за Іваном зачинилися двері світлиці.

* * *

У Вороновищу прибули задовго до обідньої пори. Коли битий шлях, який робив навколо містечка широку петлю, відкриваючи очам подорожніх живописну долину, густо порослу деревами, що вже встигли вбратися в рясну свіжу зелень, сонце ледь виткнулось з-за обрію. Невеличке сотенне містечко, яке визирало з тих самих заростів серед долини, було надзвичайно людним та метушливим. Вочевидь, загальний збір полку, наказ про який приніс напередодні на Богунів хутір захеканий, укритий пилом джура, став і для мешканців Вороновиці надзвичайною подією. Усе, що мало йти до війська, вирушало, щоб за день-два стати на вигоні перед Брацлавом, де звичай проводився збір Брацлавського полку реєстрового Запорізького війська. В очах селян, які подекуди траплялися назустріч валці верхівців під час виходу з містечка, Іван читав похмуре невдоволення. І чомусь у такі хвилини йому здавалася неймовірно важкою малиново-чорна оксамитова хоругва, яка гордовито тріпотіла у струменях ранішнього вітру над його головою. Придивившись, Іван зміг розрізнити подібне почуття й у очах сотника Охрімця, з яким їхав поряд. Невже й він соромиться виходу, події, яка завжди в минулі часи приносила лише піднесені емоції? Напевне. Недоречними виглядали блакитні сукна на козаках, недоречною була весела молодецька мелодія, яка лилася з того боку, де виїздили сотенні музики. У вухах досі чувся повний зневаги голос літнього селянина, якого зустріли поблизу криниці, коли напували коней перед дорогою:

— А вже вирядилися! А знамена розпустили! Тьху! — і він смачно вилаявся в поживклі від тютюну вуса.

— Бачу, чоловіче, не до вподоби тобі наша поява, не дуже жалуєш ти козацтво, — примружився на нього Богун.

— Чому не жалую? — спересерця відповів селянин. — Козак завжди заступником був простому чоловікові, тільки які ж ви козаки?

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ I	5
Розділ II	37
Розділ III	67
Розділ IV	105
Розділ V	144
Розділ VI	180
Розділ VII	223
Розділ VIII	253
Розділ IX	295
Розділ X	342
Розділ XI	369

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ I	405
Розділ II	436
Розділ III	477
Розділ IV	504